

Пажеський корпус у спогадах Дмитра Дарагана

Інкорпорація Української козацької держави до складу Російської імперії вплинула на формування самосвідомості нової соціально-політичної еліти – козацької старшини, яка за часів Катерини II дістала права і обов'язки російського дворянства. При цьому більша її частина зберігала старовинні традиції, пов'язані із славним козацьким минулим. Такий стан речей зумовив подвійну самоідентифікацію українського дворянства: у політичному відношенні українське дворянство було цілком лояльним по відношенню до Російської імперії, але за етнічною приналежністю вважало себе представником української спільноти і дотримувалось власних традицій, звичаїв, уявлень.

Серед українських дворян помітне місце посідав рід Дараганів, який мав старовинні козацькі корені. Його засновником був Федір Дараган – полковий осавул (1688 р.), Терехтимирівський сотник Переяславського полку (1695 р., 1700 р.), який був взятий шведами у полон, де й помер 1708 р.¹ У нього було два сини - Дмитро та Юхим, від яких пішли дві лінії роду Дараганів.

Дмитро Федорович народився в м. Кропивній Золотоношського повіту і з 1725 р. був Кропивнянським сотником Переяславського полку. Він мав двох синів – Петра та Антона. Петро Дмитрович народився у 1736 р. в м. Кропивній. З 1753 р. послідовно займав посади військового канцеляриста у Генеральній Військовій Канцелярії, Кропивнянського сотника, Переяславського полкового судді. А з 1781 р. був колежським асесором. Він мав синів – Михайла та Івана.

Іван Петрович народився 7 січня 1767 р. у Переяславі. З 1773 до 1787 р. він навчався у Сухопутному Шляхетському корпусі. 1787 р. почав військову службу в чині підпоручика, а 1799 р. в чині полковника вийшов у відставку. Саме Іван Петрович Дараган і був батьком Дмитра Дарагана.

Отже, предки Д. Дарагана посідали помітні посади в ієрархії військової старшини в Українській козацькій державі. Згодом представники роду Дараганів, переходять на службу Російській імперії. Вони, як і годиться дворянам, вступали до військових навчальних закладів, які переважно знаходились в Москві та Петербурзі, несли військову службу в складі російського війська. Така ж доля спіткала і Дмитра Дарагана, який народився 28 липня 1813 р. у с. В'юнищі Переяславського повіту Полтавської губернії.

Розглянувши родинні зв'язки Дмитра Дарагана по лінії батька, варто пригадати і про родичів зі сторони матері - Пелагеї Петрівни Неверовської (у шлюбі - Дараган). Саме рідні брати останньої – генерал-лейтенант Дмитро Петрович та капітан-лейтенант флоту Іван Петрович Неверовські відіграли важливу роль у долі Дмитра.

Так, Дмитро Петрович Неверовський, який помер 1814 р. від ран, отриманих під час війни з Наполеоном, заповідав своїй дружині Єлизаветі Олексійовні піклуватися про його рідних племінників. Відомо, що вона 26 серпня 1823 р. написала офіційного листа на ім'я начальника Головного штабу барона І.І.Дібіча, в якому згадала про волю покійного чоловіка і клопотала “о определении на Монаршее содержание в Царскосельский лицей, или в Комплект Пажеского корпуса, одного из помянутых племянников - Дмитрия Дарагана, вступившего в возраст, требующий учения”². Це клопотання було задоволене, про що Єлизавету Неверовську повідомили листом від 6 вересня 1823 р. за підписом барона І.І.Дібіча: “Государь Император Всемилостивейше снисходя на прошение Ваше, Высочайше повелеть соизволил, определить в Пажеский корпус на казенное содержание племянника покойного супруга Вашего малолетнего Дмитрия Дарагана”³. Саме з цього часу, тобто з 1823 р., за дозволом імператора Олександра І, Дмитро Дараган вважався зарахованим до Пажеського корпусу, але, як свідчать документи, до 1826 р. цим правом він не скористався.

Фактичний вступ до Пажеського корпусу був прискорений трагічною подією. У листопаді 1825 р. несподівано помер імператор Олександр І, що схвилювало багатьох підданих. Був стурбований і батько Дмитра, який вирішив

терміново віддати сина до казенного військового навчального закладу, розраховуючи на пожалування з приводу вступу на престол нового імператора. Від'їзд був призначений на початок 1826 р., а супроводжував Д.Дарагана рідний дядько Іван Неверовський. Близько місяця тривало влаштування Д.Дарагана до Пажеського корпусу, і 19 березня 1826 р. з Головного Штабу за підписом барона І.І.Дібіча було відправлено листа капітан-лейтенанту флоту І.Неверовському: “Государь император снисходя на просьбу вашу всемиловитейше повелеть соизволил племянника покойного брата вашего Г.Л. (генерал-лейтенанта – О.К.) Неверовского сына отставного полковника Дарагана Дмитрия принять не в пример другим в Пажеский корпус на казенное содержание”⁴.

Таким чином, влаштуванням до Пажеського корпусу Дмитро Дараган зобов'язаний клопотанню Єлизавети Неверовської та рідного дядька Івана Неверовського, а також особистому знайомству останнього з бароном І.І.Дібічем, який і домігся зарахування українського дворянина до привілейованого столичного військового навчального закладу.

Після закінчення Пажеського корпусу у 1832 р. Дмитро Дараган приступив до служби прапорщиком Лейб-гвардії Семенівського полку, де служив до 1853 р. і отримував швидке підвищення в чинах: у 1835 р. йому наданий чин підпоручика, у 1837 р. – поручика, у 1840 р. – штабс-капітана, у 1844 р. – капітана, у 1848 р. він призначений на посаду молодшого штаб-офіцера, і того ж таки року одержав чин полковника. У 1853 р. в чині полковника він став командиром Єгерського Принца Фрідріха Карла Мекленбургського полку, а 1855 р. в цьому ж чині був призначений командиром Лейб-гвардії Волинського полку; у 1856 р. він дістає чин генерал-майора, 1867 р. – генерал-лейтенанта, а 1882 р. Д. Дарагану був наданий чин генерала від інфантерії⁵.

Отож, Дмитро Дараган пройшов довгий життєвий шлях, який неухильно вів його в гору по службових сходах. На схилі життя, 1885 р. він усвідомлює необхідність написати спогади.

Неопублікований рукопис Дмитра Дарагана під назвою “Мои воспоминания”, нам поталанило виявити у Центральному державному історичному

архіві України в Києві (далі - ЦДІАУК) в особовому фонді відомого державного та громадського діяча Андрія Яковича Стороженка⁶. Д. Дараган мав родинні зв'язки з А.Стороженком, безпосередньо спілкувався з ним та його родиною. Вплив останнього на формування поглядів Дмитра був досить сильним, особливо в галузі культури та літератури.

Багато подій відбулося протягом довгого та насиченого життя Д.Дарагана. Він жив при чотирьох монархах і ніс службу при двох з них, про що в спогадах зазначає: “Переживаю теперь (1886 р.– О.К.) четвертое царствование и мне суждено было быть свидетелем реактивных реформ последних царствований до Александра III включительно”⁷. Але основний період його діяльності припадає на часи правління Миколи I та Олександра II.

Особлива цінність спогадів Д.Дарагана полягає в тому, що він мав змогу на власні очі бачити зміни в управлінні, облаштуванні військово - навчальних закладів. Відомо, що перетворення у військовому управлінні у 30-х рр. XIX ст. зумовили і реформування військово - навчальної системи. Спогади Д.Дарагана дозволяють зрозуміти зміни в освіті та вихованні майбутніх офіцерів, які мали місце за Миколи I.

Зійшовши на престол, Микола I починає перетворення, які були обумовлені рядом факторів, зокрема особистими уподобаннями Миколи I та подіями 14 грудня 1825 р., які залишили слід в його пам'яті на все життя. На перетворення, пов'язані з повстанням декабристів, звертає увагу і Дараган: “После 14 декабря 1825 года Николай I проводит реформы корпуса. Также и во всем государстве”⁸. Причини повстання 14 грудня 1825 р. Дараган пов'язує з ліберальними прагненнями дворянського стану, тому основною метою нового уряду було раз і назавжди покінчити з ними за допомогою суворої системи виховання дворянської молоді. Дараган з цього приводу зазначає: “Государь этот (Микола I. – О.К.), для блага России, счёл нужным искоренить эти вольнодумные стремления и начал свои реактивные реформы с воспитания юношества”⁹.

Основною причиною реформування навчальної системи, з точки зору нового імператора, був хаос в цій сфері: у схожих навчальних закладах викладання

велось за різними програмами, існував різний термін навчання, що вважалося згубним для виховання зростаючого покоління. Вже у 1826 р. Микола I, звернувши увагу на систему загальної освіти, створив комітет під керівництвом міністра народної освіти О.С.Шишкова, покликаний уніфікувати статuti і програми навчальних закладів.

Водночас було запропоновано реформувати військові навчальні заклади, для чого 11 травня 1826 р. був створений комітет під керівництвом інженер-генерала К.І.Оппермана, основне завдання якого полягало в розробці для всіх військових навчальних закладів єдиного загального навчального плану. Внаслідок чотирирічної роботи були розроблені проекти “Общего Положения” та “Устава для военно - учебных заведений”, які були затверджені Миколою I в квітні 1830 р.¹⁰ Згідно з цими нормативними документами і відбувалось реформування Пажеського корпусу.

Поряд з іншими проектами та положеннями, які мали на меті впорядкувати систему освіти та виховання дворян, в 1827 р. було затверджено нове Положення про Пажеський корпус, яке узаконило структуру корпусу, кількість вихованців і вихователів. Так, згідно з цим положенням, було передбачено утримання 16 камер-пажів та 134 пажів, затверджувались штат і кошторис¹¹.

Відносно реформування корпусу Д.Дараган зазначає: “Я пользовался недолго порядками, существовавшими в Пажеском корпусе, отличавшими его от кадетских корпусов, и делавшими его не военно-учебным заведением, а каким-то особым закрытым заведением под начальством военных чинов. Реформы корпуса совпали с моим в него поступлением”¹². Пажеський корпус протягом дев’яти років (1802 - 1811 рр.) перетворювали на військовий навчальний заклад, але він, у порівнянні з іншими навчальними закладами, зберіг своє привілейоване становище. Без значних змін порядки у корпусі існували до початку правління імператора Миколи I, коли військовій системі в цілому та її навчальним закладам зокрема почали приділяти виключне значення.

Так, за часів Олександра I у Пажеському корпусі не було фронткових занять, які в другій чверті XIX ст. проводились у всіх військових навчальних

зкладах і стали звичайним явищем. Фронтіві заняття поділялись на три види: одиночні та домашні вправи; ротні, батальйонні, полкові вправи і підготовка до масових навчань; літні військові табори. Восени та взимку заняття були одиночними, які включали навчання правильно марширувати, робити різноманітні вправи зі зброєю; вивчали основи гарнізонної служби, правила розсипного строю; навесні та влітку закріплювали набуті знання та навички і готувались до спільних навчань, які були ротними, батальйонними, полковими, а час перебування у літньому таборі вважався остаточним етапом перевірки знань, отриманих протягом року. Існували й інші відмінності в житті та побуті пажів та кадетів: одяг пажів відрізнявся вишуканістю, взаємовідносини між командирами, вихователями та вихованцями були більш статські, ніж армійські. Вступити до Пажеського корпусу до 1837 р. могли сини військових та гражданських чинів перших чотирьох класів, а пізніше – сини осіб лише перших трьох класів¹³. Інших бажаючих могли зарахувати тільки з дозволу імператора. Різниця в одязі кадетів та пажів дуже вразила Дмитра, і він це запам'ятав на все життя. “Вскоре по вступлении моём в Пажеский корпус, – пише він у спогадах, – в Петербург привезли в Дворянский полк для окончательного образования выпускных кадет из Костромы. В том числе и брат мой Пётр. Я был поражён его грубым мундиром”¹⁴. Але дуже скоро відбудуться зміни в житті, вихованні та формі одягу пажів, будуть введені фронтіві заняття, табірні збори. Так, з 1828 р. “воспитанники военно - учебных заведений ходили в лагерь вместе с войсками под Красное Село. Лагерная жизнь нам нравилась. В 1829 г. военно-учебные заведения перевели в Петергоф, где был заранее устроен по повелению Императора Николая I кадетский лагерь. С этих пор пажи и кадеты ходили в лагерь в Петергоф”¹⁵.

Після вступу на престол імператора Миколи I змінюється атмосфера у суспільстві, армії, навчальних закладах. Основне призначення військових навчальних закладів, з точки зору уряду, полягало в “доставлении юному российскому дворянству приличного сему званию воспитания, дабы, укоренив в воспитанниках сих правила благочестия и чистой нравственности и обучив их всему, что в predetermined для них военном звании знать необходимо нужно,

сделать их способными с пользою и честью служить Государю и благосостояние всей жизни их основать на непоколебимой приверженности Престолу”¹⁶. Саме такого роду виховання надавалось дворянам у військових навчальних закладах інтернатного типу, в яких налічвалось від 100 до 1000 вихованців.

Д.Дараган відзначив основні напрямки діяльності уряду: “Положено было искоренить вольнодумство строжайшей, неумолимой дисциплиной не только в войсках, но и во всей администрации – исполнение без рассуждений ставилось высшим достоинством верноподданного. Для введения таких порядков воспитание юношества в духе покорности представлялось самым надёжным путём. С него и начал император Николай I.” Відчутні зміни відбулись і в Пажеському корпусі. Зокрема, надійшов наказ “директора называть не по имени отчеству, а Ваше Превосходительство, а воспитателей – господин полковник. Это была первая нивелировка”¹⁷. Взагалі в основу виховання було покладено три принципи, які мали стати нібито моральним кодексом кожного вихованця, а з часом і офіцера: “преданность вере отцов, любовь к царю и беспрекословное повиновение самодержавной власти”¹⁸.

1827 р. з метою повного підпорядкування вихованців дисципліні було реконструйовано будівлю Пажеського корпусу, що потягло за собою суттєві внутрішні зміни. Д.Дараган з цього приводу зазначає: “Снаружи здание то же, а внутри изменилось очень... изменилась и наша корпусная жизнь. Были введены в буквальном смысле ротные порядки..., камер-пажи по очереди назначались дежурными по корпусу. На этих лиц возложена ответственность за внутренний порядок в корпусе, за опрятность и поведение пажей, а потому и предоставлена им значительная власть взысканий”¹⁹.

Внаслідок запровадження нових порядків у Пажеському корпусі старих наставників було замінено стройовими офіцерами з армії та кадетських корпусів. Внаслідок цього принципово змінилися відносини як між вихованцями, так і між вихованцями та наставниками. Д.Дараган з приводу цього зазначив: “Новые офицеры, набранные из армейских полков или из первого кадетского корпуса чуждые были воспитания, не могли иметь на нас влияния бывших наших

воспитателей. Это влияние заменилось строгою дисциплиною”²⁰. Мемуарист вважає, що недоліки нововведень полягали не у насажденні дисципліни, яку він вважав необхідною та корисною для майбутніх офіцерів, а в тому, у який спосіб це відбувалось: “Детей и юношей поставили в настоящие условия действительной войсковой жизни. В молодом сердце власть разрастается во властолюбие, овладевающее сердцем, и приводит к деспотическому характеру. Власть постоянно ставит молодого человека в противоречивые отношения между товариществом и исполнением обязанности под страхом ответственности... Власть и товарищество не совместимы, поэтому у нас в корпусе разделение воспитанников на начальствующих и подчиненных имело последствием ослабление товарищества... в нравственном отношении (після введення ротних порядків – О.К.) корпус значительно упал. Завелись наушничество, низкопоклонство, искательство и др.”²¹. Але, якщо Д.Дараган пише про занепад моральності, який пов’язує з цими змінами, то вихованець Пажеського корпусу 40-х років М.К.Імеретинський, вважає інакше: “В нравственном отношении Пажеский корпус находился в наилучших условиях. Все из знатных домов и задатки были уже заложены. Корпус мог только влиять на ребенка силой более или менее доброго и неусыпного надзора и хорошей системой поощрения и взысканий”²².

Розглянувши принципи, які були покладені в основу виховання, треба з’ясувати, якою ж була система навчання в Пажеському корпусі. Вона мала три складові: 1) вивчення наук; 2) служба при дворі; 3) власне військова підготовка. На початку правління Миколи I особлива увага приділялася вивченню наук. М.Імеретинський з цього приводу зазначає: “Пажеский корпус был всё-таки военно-учебным заведением, следовательно на первом плане стояла подготовка к военной службе. Но специальные военные науки начинали преподаваться только с третьего класса..., а специально военными классами можно было собственно назвать – то второй и первый (камер - пажеский)”²³. Саме в другому та першому класах вихованці серйозно займалися вивченням військових наук (тактики, стратегії, військової історії, артилерії, фортифікації), математичних, природничих, юридичних та політичних, до яких відносили тоді статистику та історію.

М.Імеретинський зазначає, що пажі старанно навчалися лише в певних класах, наприклад, для того, щоб потрапити до камер-пажеського (першого) класу, а потім можна було не дуже старатися, адже дорога до гвардії була вже відкрита. Серед вихованців побутувала думка: “Кто попал в камер-пажи, тот попал и в гвардию”²⁴. А потрапити туди могли лише 16 чоловік, тому відбір був ретельним, і при ньому враховувались отримані бали і за поведінку, і за успіхи в науках, і за знання військової справи.

Крім навчання в обов’язки пажів входила і служба при дворі. Вони мали бути присутні на усіх прийомах, балах: “Каждая особа императорской фамилии, - пише М.Імеретинський, - имела своего камер-пажа, обязанного прислуживать при всех случаях, определённых этикетом”²⁵. Це дуже подобалось пажам і особливо камер-пажам, які були присутні на усіх прийомах, тоді як пажі - лише на найважливіших. Д.Дараган зазначає: “Вообще служба камер-пажа была самая приятная, при театрах, в Эрмитаже мы наравне с другими пользовались удовольствием представлений”²⁶. Але крім цих двох напрямів у навчанні, був ще й третій – навчання фронту або стройова підготовка, яка з часом починає відігравати найважливішу роль. Якщо на початку 30-х рр. це нововведення здавалось чимось ганебним для вишуканих пажів, то вже в 40-х рр. навчання військової справі прижилося і сприймалось як належне. Так, М.Імеретинський, котрий з повагою відгукується про свого командира і не вважає заняття військовою справою надмірними і шкідливими, пише: “Господствовавший в то время в войсках фронтовой террор и подтяжка ещё больше заставляют ценить характер деятельности Жирардота (Карл Карлович Жирардот в Пажеськом корпусе командовал ротой – О.К.). Он умел облагородить фронтовые требования, придавая им значение не цели, не знания, а средства к достижению военного звания – идеала тогдашних русских дворян. Он устранял крайнее увлечение шагистикой и ружистикой, преобладающее в кадетских корпусах. Он налегал на то, чтобы воспитанник мог, до поступления на действительную службу, получить навык к строгой точности и добросовестности в исполнении служебных обязанностей”²⁷.

Д.Дараган, засвоївши принципи, які лягли в основу військової політики Миколи I, був дуже занепокоєний їх руйнацією в часи правління Олександра II. Мемуарист пише: “Моє виховання в Пажеском корпусе началось при самом начале реактивных реформ Николая I и неудивительно, что юный ум мой всецело воспринял эти основы... По выходе из корпуса, для меня, как и для всех воспитанников казённых учебных заведений того времени не существовало другого идеала общественного строя, а тридцатилетнее царствование Николая I укрепило его во всём нашем отечестве..., служба в рядах войск и наблюдения... привели меня к убеждению в необходимости для нашего общества для крепости Государства твёрдой правительственной власти, а относительно военной службы в особенности беспрекословного повиновения”²⁸. Він вважає, що Микола I, надаючи особливого значення дисципліні, звертаючи увагу на дрібниці, успішно впливав на виховання та підготовку юнацтва до військової служби.

Отже, Д.Дараган у своїх спогадах описав основні риси та особливості виховання і навчання майбутніх офіцерів у Пажеському корпусі. Аналіз спогадів дає можливість простежити як встановлювався бажаний імператору Миколі I порядок у корпусі, основою якого стала сувора дисципліна. Спочатку нововведення сприймалися пажами неохоче, вони були проти стройової підготовки і запровадження військової дисципліни, але поступово звикли до цього. Звикли й до того, що Пажеський корпус з привілейованого перетворився на звичайний військовий навчальний заклад. У спогадах сучасники імператора Миколи I переважно схвально відгукувалися про введення стройових занять, літніх військових таборів, дисципліни, розуміючи, що все це їм стане у пригоді при несенні військової служби.

Таким чином, записки Д.І.Дарагана містять цінні відомості про функціонування Пажеського корпусу в перші роки правління Миколи I, а також моральної атмосфери, яка панувала у цьому привілейованому військовому навчальному закладі Російської імперії.

Література

1. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К.,1908. – Т.1. – С.371-383.
2. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф.35. – Оп.1. – Зв'язка 2. – Спр.106. – Арк.1.
3. Там само. – Арк.3.
4. РДВІА. – Ф.35. – Оп.1. – Зв'язка 4. – Спр.17. – Арк.6.
5. РДВІА. – Ф.400. – Оп.12. – Спр.18386. – Арк.35-36 зв.
6. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі - ЦДІАУК). – Ф.261. – Оп.1. – Спр.233. – 315 арк.
7. Там само. – Арк.262 зв.
8. Там само. – Арк.47.
9. Там само. – Арк.263.
10. Лалаев М.С. Исторический очерк военно-учебных заведений с 1700 по 1880 год в 3-х частях. – СПб.,1880. – Ч.2. – С.5.
11. Там само. – С.23.
12. ЦДІАУК. – Ф. 261. – Оп.1. – Спр.233. – Арк.47 зв.
13. Лалаев М.С. Назв. праця. – С.24.
14. ЦДІАУК. – Ф.261. – Оп.1. – Спр.233. – Арк.45.
15. Там само. – Арк.64 зв. – 65.
16. Лалаев М.С. Назв. праця. – С.53.
17. ЦДІАУК. – Арк.48 – 48 зв.
18. Там само. – Арк.263.
19. Там само. – Арк.59 зв. – 60 зв.
20. Там само. – Арк.99 зв.
21. Там само. – Арк.99 зв. – 100.
22. Имеретинский Н.К. Пажеский корпус 1843-1848 гг. Записки старого пажа // Русский вестник. – 1887. – № 9. – С.240.
23. Имеретинский Н.К. Пажеский корпус 1843-1848 гг. Записки старого пажа // Русский вестник. – 1887. – №8. – С.671.

24. Там само.
25. Имеретинский Н.К. Пажеский корпус 1843-1848 гг. Записки старого пажа //Русский вестник. – 1887. – №9. – С.221.
26. ЦДИАУК. – Ф.261. – Оп.1. – Спр.233. – Арк.75.
27. Имеретинский Н.К. Пажеский корпус 1843-1848 гг. Записки старого пажа // Русский вестник. – 1887. – №9. – С.232.
28. ЦДИАУК. – Ф.261. – Оп.1. – Спр.233. – Арк.263 зв.